

"לחם עוני": על תסכולים והזדמנויות בליל הסדר

הרב אלעזר סימון

כלפי נקודת המוצא שלי: אולי הקדושה האמיתית והתכלית האמיתית נמצאת בחינוך הילדים, בקיום במצוות מעשיות, ולא בחיפוש חוויות רוחניות אליטיסטיות. אולם אפילו אם מקבלים את ההסברים הללו, ניתן לשאול: מדוע מאפיינים אלו קיימים דווקא בליל הסדר? האם יש סיבה שדווקא הציון של יציאת מצרים נעשה דווקא בדרך זו? אומרת התורה בספר דברים (טז, ג):

לֹא תֹאכַל עָלֶיךָ חֶמֶץ שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל עָלֶיךָ
מִצּוֹת לַחֶם עֲנִי...

המצה מתוארת כ"לחם עני". מדובר בתיאור פיזי של המצה – לחם פשוט ללא נפח ועובי. מדוע אוכלים בפסח לחם עוני? פרש רש"י "לחם שמזכיר את העוני שנתענו במצרים". כלומר, המצה היא זיכרון לקושי בתקופת השעבוד במצרים. טעם זה של מצוות אכילת מצה שונה מהטעם המוכר יותר שמופיע בהגדה שלנו:

מִצָּה זוֹ שֶׁאֵנּוּ אוֹכְלִים, עַל שׁוֹם מָה? עַל שׁוֹם
שֶׁלֹּא הִסְפִּיק בְּצֶקֶם שֶׁל אֲבוֹתֵינוּ לְהַחֲמִיץ, עַד
שֶׁנִּגְלָה עֲלֵיהֶם מֶלֶךְ מַלְכֵי הַמְּלָכִים הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ
הוא וּגְאֻלָּם.

על פי הצעת רש"י, המצה אמנם מזכירה לנו את הגאולה ממצרים, אבל היא גם מזכירה לנו את שעבוד מצרים עצמו. במובן זה יש צד במצה שהיא דומה למרור, והדבר הולם את הופעתם ביחד בציווי על אכילת קרבן "צלי אש ומצות על מרחים יאכלו" (שמות יב, ח).

אולם, ספר הזוהר מסביר את משמעותו של הקשר בין "לחם עני" ליציאת מצרים באופן אחר.

בשך שנים רבות הרגשתי בסוף ליל הסדר תחושת תסכול, ולא רק כי אני לא אוהב מצה. ליל הסדר אמור להיות אחד מהשאיפים, אם לא ה-שיא, של מעגל השנה היהודי. יציאת מצרים היא האירוע המכונן של עם ישראל, והסיפור המסופר בה הוא שיא ההשגחה האלוקית. אנחנו משקיעים כמות עצומה של זמן ומשאבים בהכנה לפסח בכלל וליל הסדר בפרט, ומקפידים לחגוג אותו עם האנשים היקרים לנו מכל.

לכן, הייתי מצפה לחוות בליל הסדר חוויה דתית ורוחנית משמעותית. אבל רבים מאיתנו מגיעים אל ליל הסדר מותשים ורעבים. אנחנו מדקלמים טקסטים ששמענו כבר אלף פעמים, יושבים סביב שולחן ארוך מדי שמקשה לנהל שיח משמעותי, ומנהלים מעין מאבק סמוי בין אלו שרוצים להאריך ולהתפלפל במגיד לאלו המבקשים לקצר. השירים שאנחנו שרים הם מעין שירי פולקלור חביבים ומשעשעים, ולא ניגונים מרוממי נפש.

היכן מרגישים בליל הסדר קשר עם הקב"ה? מדוע הוא אינו דומה יותר לתפילה המרוממת ביום כיפור, קול השופר הבוקע את הדממה בראש השנה, לימוד כל הלילה ועמידה בעשרת הדיברות בשבועות, או אפילו עונג שבת בדיבוק חברים? הסדר הוא אמנם לילה משמעותי ברמה המשפחתית והתרבותית, אבל הוא מרגיש פעמים רבות חסר עומק רוחני ונטול משמעות דתית, ומבחינה זו אני מסיים אותו מאוכזב.

ניתן להסביר תופעה זו באופנים פשוטים. למשל, ניתן לומר שריבוי המצוות המעשיות בליל הסדר שעוסקות באכילה ושתייה, משאיר את המיקוד בעצם הסעודה ולא מאפשר להפליג ברוחניות. הציווי "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ" (שמות יג, ח) מורה לנו לשים את הילדים במרכזו של ליל הסדר, וממילא הערב בנוי כדי ליצור חוויה עבורם ולא עבור המבוגרים (האם באמת מצליחים לתת לילדים חוויה? זו כבר שאלה אחרת...). ניתן גם לצאת מכאן אל ביקורת מהותית

זהר חלק א קנז.

כתוב: שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני (דברים טז, ג) ... קשהו ישראל במצרים, היו ברשות אחרת. קשרצה הקדוש ברוך הוא לקרב אותם אליו, נתן להם מקום של לחם עני, לחם עני... ולחם עני הזה נקרא מצה... התקרבו למצה בהתקלה. כיון שקרבו אותם יוה, הכניס אותם הקדוש ברוך הוא בדרגות אחרות....

בעולמו המיסטי של הזוהר, האירוע המרכזי שמתרחש ביציאת מצרים אינו השחרור מהשעבוד הגופני של מצרים, אלא שחרור משעבוד רוחני. עם ישראל שהיה מקושר ל"סטרא אחרא" (הצד האחר), כוחות הטומאה, משתחרר מכבליהם ומתחיל לכוון מערכת יחסים עם הקב"ה. והנה, אומר הזוהר, פתח הכניסה שנותן הקב"ה לעם ישראל, ה"מקום" הראשון שאליו הוא מזמין אותם, הוא מקום של "לחם עני".

נשים לב לדבר המעניין שקורה כאן: בניגוד לפירוש רש"י לפיו בני ישראל היו עניים לפני גאולת מצרים (זה הפירוש היותר פשוט ומסתבר) הרי שלפי הזוהר הם היו עניים מיד אחריה. מהו אותו מקום עני שהיה נחלתם של בני ישראל מיד אחרי יציאת מצרים? נדמה שמדובר בדימוי למצב רוחני דל, שטוח, ריק. הקשר עם הקב"ה מיד עם יציאת מצרים בעצם אינו מכיל כלום, מלבד עצם ההצלה מהשעבוד. עוד אין תורה, אין מצוות, אין קורבנות ואין ערכים.

פרשנות הזוהר אולי מפתיעה במבט ראשון, אבל יש בה היגיון רב. בכל כניסה אל עולם חדש – יהא זה עולם רוחני, תחום לימודי או מקצועי, או מערכת יחסים – ראשית הדרך חסרה ובלתי מספקת. בדייט ראשון שני הצדדים מרגישים מבוכה ומחפשים על מה לדבר. האבחנה של הזוהר אומרת שלמרות האירוע העצום, המרגש ומלא האהבה של יציאת מצרים, עם ישראל ואילו נמצאים בתחילת דרכם המשותפת. ותחילת הדרך, מה לעשות, היא ענייה.

רק בהמשך הדרך, בימי ספירת העומר, תתרחש צמיחה רוחנית שבה הקשר יתפתח, ייתעמק ויתמלא בתוכן, עד שיגיע לשיאו במתן תורה. ע"פ הזוהר, הביטוי הסימבולי לתהליך הצמיחה הזה הוא הלחם – תחילת הדרך היא במצה שהוא לחם עני, בימי ספירת העומר מתרחשת תפיחה שמסתיימת בהבאת "קורבן שתי הלחם" בחג השבועות.

אם להתחבר בחזרה ל"תלונות" שלי על ליל הסדר, לפי הזוהר ישנו קשר הדוק בין חוסר שביעות הרצון שלי מהמצה לחוסר שביעות הרצון שלי מהחווייה הדתית בליל הסדר. הראשון מסמל את השני. קיבלנו כאן הסבר בעל אופי היסטורי-תיאולוגי, לתופעה שאותה תיארתי: פסח הוא באופן עמוק ראשית והתחלה, והתחלה זה קשה. בעקבות הזוהר, במקום להיות מאוכזבים שליל הסדר שלנו לא המריא לשחקים, אפשר לחשוב עליו כהזמנה לקיום דתי עני. הזדמנות לחוות מקום ראשוני, בתולי, דל, כזה שאינו עמוס עוד בכל המשמעותיות הכבדות שהעולם הדתי שלנו עמוס בהם. כזה שאין בו עוד תורה, אין בו עוד תודעה מפותחת, אין בו אינטנסיביות רוחנית.

לכאורה, מדובר בתפיסה פסימית לגבי ימי הפסח, כזו ששמה אותם במקום נמוך ביחס לשבועות, ומדגישה שלצד הגאולה יש בהם גם חסרון ועוני. רבי יהודה אריה לייב אלתר מגור התייחס לכך בספרו "שפת אמת":

שפת אמת, ויקרא, פסח תרנ"ה-תרנ"ו

באמת בני ישראל נכנסו במדרגות גדולות אחר יציאת מצרים בקבלת התורה ובמשכן ומקדשות. ויציאת מצרים הוא התחלה וכמובא בזוהר שלכן מצה היא לחם עני... ומכל מקום צריך להיות חביב יציאת מצרים יותר מכל המדרגות. והתורה והמצות הכל תלוי ביציאת מצרים... כי הוא יסוד שעל ידי זה באנו אחר כך לכל המעלות. לכן אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן. שאין דבר חביב מזה.

נכון, אומר השפת אמת, דווקא אחרי פסח עולים בני ישראל למעלות גבוהות הרבה יותר. אולם בכל זאת יציאת מצרים היא ה"חביבה" ביותר, מכיוון שהיא נקודת הפתיחה שבה תלוי הבניין היהודי כולו. כמו בכל התחלה, יש בה קושי, אבל יש בה גם חירות ובחירה, וגילוי של רצון ושל אהבה. לפי פרשנותו, זוהי הסיבה שסעודת הסדר חייבת להסתיים באכילת מצת האפיקומן: הסעודה התחילה באכילת מצה, ולמרות שאחריה אנחנו אוכלים מאכלים טעימים הרבה יותר, בסופה אנחנו חוזרים בכל זאת ואוכלים את המצה.

מתוך התבוננות זו, אבקש להציע לכל מי שחש תסכול מהאופי של ליל הסדר, או לכל מי שסתם שונא מצה, לחבק ולאמץ את התסכול הזה ולהבין שהרגשות האלה הם תחילת הדרך בדרכנו למעלה. תחושת החוסר הזאת, הבקשה לנפח, השאיפה למשמעות וקירבת אלוקים – היא זו שדוחפת אותנו להמשך המסע שבו עוד נגיע לרגעים משמעותיים ומרוממים, וללחמים אווריריים ושמנים. ♦